

Naar een betere positie

Migratiedoelen en het belang van kapitaalsoorten voor irreguliere migranten in Vlaanderen en Brussel

*Masja van Meeteren, Godfried Engbersen en Marion van San*¹

1. Inleiding

Irreguliere migranten komen vaak naar West-Europa om hun maatschappelijke positie te verbeteren (Paspalanova 2006; Van Nieuwenhuyze 2007).² Dit streven is echter niet altijd gebaseerd op realistische informatie. Sommigen hebben het idee dat Europa een en al rijkdom is, met wegen van goud en onbegrensde mogelijkheden. Bij aankomst blijkt deze droom ver bezijden de waarheid te zijn (Kalir 2006; Staring 2001). Veel irreguliere migranten slagen er dan ook niet in om hun maatschappelijke positie te verbeteren (zie bijv. Burgers & Engbersen 1999 en Mahler 1995).

Er zijn echter ook irreguliere migranten die er wel in slagen om in meer of mindere mate hun aspiraties te realiseren (Hagan 1998; Massey e.a. 2005; Paspalanova 2006; Staring 2001). Men moet daarom oppassen, zoals Devillé (2006, 133) schrijft, om de positie van irreguliere migranten vanuit een 'slachtofferperspectief' te analyseren. Hoewel zij door hun illegale status nadrukkelijk beperkingen ondervinden, kan een slachtofferperspectief inzicht in de manieren waarop irreguliere migranten hun positie weten te verbeteren, in de weg staan (zie ook Paspalanova 2006; Van Nieuwenhuyze 2007).

De mate waarin irreguliere migranten erin slagen hun positie te verbeteren hangt nauw samen met de mate waarin zij hulpbronnen als sociaal, cultureel of economisch kapitaal (Bourdieu 1989) kunnen inzetten en mobiliseren. Over het belang van verschillende vormen van kapitaal voor de mogelijkheden tot positieverbetering voor irreguliere migranten zijn onderzoeksresultaten echter niet eenduidig.

In veel onderzoek naar irreguliere migranten wordt sociaal kapitaal naar voren geschoven als belangrijkste verklaring voor hun succes (Chavez 1992; Engber-

sen 2001; Hagan 1998; Massey e.a. 1994; Van der Leun 2004). Tegelijkertijd zijn er onderzoekers die de betekenis van sociaal kapitaal relativeren (Cranford 2005; Mahler 1995; Paspalanova 2006) of stellen dat het belang daarvan in de loop der tijd minder is geworden. Zo schrijft Gryzmala-Kazłowska (2005, 694) stellig dat “cultural capital (especially knowledge of foreign languages) has become a major factor determining the position of individuals and the entire group on the market, whereas social capital has lost its crucial significance.” Een vergelijkbare bevinding komt naar voren in de Italiaanse literatuur over de *bandante*, de meestal Oost-Europese verzorgster van kinderen of grootouders. Zij die de Italiaanse taal goed machtig zijn, en vertrouwd zijn met de rituelen binnen Italiaanse families, zijn in het voordeel ten opzichte van andere irreguliere migranten die over minder taal- en culturele vaardigheden beschikken (Colombo 2007; Lyon 2006). Ander onderzoek wijst echter uit dat irreguliere migranten nauwelijks in staat zijn om hun cultureel kapitaal te benutten, omdat hun opleidingsniveau niet aansluit bij het werk dat zij doen (Adam e.a. 2002; Engbersen 2001; Paspalanova 2006; Van der Leun & Kloosterman 2006; Van Nieuwenhuyze 2007).

Deze onderzoeksresultaten spreken elkaar dus op belangrijke punten tegen. Daarnaast bestaat er spraakverwarring omdat verschillende onderzoekers verschillende definities hanteren. Zo wordt cultureel kapitaal de ene keer gebruikt in de betekenis van het spreken van talen, terwijl de andere keer het opleidingsniveau als uitgangspunt wordt genomen. Verder worden er impliciet verschillende definities van positieverbetering gehanteerd. In het ene onderzoek gaat het over economisch succes, en in het andere staat het legaliseren van de verblijfsstatus centraal. Doordat steeds andere definities worden gebruikt en doordat onderzoek veelal is gericht op één etnische groep in één enkele stad is een zeer gefragmenteerd beeld van onderzoeksresultaten ontstaan. Veel van deze studies waren pionierswerk en hebben bruikbare inzichten geboden, maar ze laten ook nog veel vragen onbeantwoord.

In dit artikel willen we een antwoord geven op de vraag waarom sommige irreguliere migranten in Vlaanderen en Brussel in staat zijn hun positie te verbeteren en anderen niet. De rol die kapitaalsoorten hierbij spelen staat in dit onderzoek centraal. Om bovengenoemde verwarring te voorkomen is het nodig dat we helderheid scheppen in de definities van concepten als kapitaalsoorten en positieverbetering die we in dit onderzoek gebruiken, alvorens over te gaan tot een beschrijving van de onderzoeksmethode en de onderzoekspopulatie.

2. Sociaal, cultureel en economisch kapitaal

In de wetenschappelijke literatuur worden meer dan zestien verschillende soorten kapitaal onderscheiden, uiteenlopend van emotioneel tot digitaal kapitaal

(Svendsen & Svendsen 2003). Hierbij worden steeds verschillende betekenissen gehanteerd en verschillende analyseniveaus toegepast, en er wordt meestal slechts een kapitaalsoort uitgewerkt waarbij er niet altijd aandacht wordt besteed aan de verhouding tot andere vormen van kapitaal. Hierdoor is er een wirwar aan verschillende concepten ontstaan waarvan het onduidelijk is hoe deze zich tot elkaar verhouden. Met andere woorden, er is geen sprake van een consistent theoretisch raamwerk, waarin iedere kapitaalsoort een plaats krijgt toebedeeld. Bourdieu's begrip van kapitaalsoorten kan echter wel worden gezien als een poging om een dergelijk raamwerk te construeren (*Idem*). Wij nemen daarom zijn analyse – waarin hij sociaal, cultureel, en economisch kapitaal onderscheidt (Bourdieu 1986) – als vertrekpunt.

Uitgangspunt is dat verschillende vormen van kapitaal ongelijk zijn verdeeld over actoren en dat kapitaal de kansen op succes van handelingen bepaalt (Svendsen & Svendsen 2003). Het instrumentele belang en het gebruik van kapitaalsoorten door individuen staat in Bourdieu's analyse centraal (Lebaron 2003; Portes 2000). Vanwege deze individuele gerichtheid sluiten wij voor een definitie van *sociaal kapitaal* aan bij Portes (1998) – die voortbouwt op het werk van Bourdieu – en sociaal kapitaal omschrijft als “the ability of actors to secure benefits by virtue of membership in social networks or other social structures.” (p. 6) Deze definitie is gangbaar in onderzoek waarbij sociaal kapitaal wordt opgevat als attribuut van het individu en niet als attribuut van een gemeenschap, land, of ander collectief (Portes 1998).

Sociaal kapitaal kan worden geput uit persoonlijke netwerken, en de effecten van sociaal kapitaal kunnen bestaan uit een waaier van materiële voordelen of informatie (Portes 2000). Deze effecten hoeven echter niet per definitie positief te zijn. Zo gelden er binnen sociale netwerken regels van reciprociteit. Wie niet in staat is om op termijn iets terug te doen voor de hulp die is ontvangen kan uitgesloten raken van deze netwerken (Komter 2004; Tilly 1990). Bovendien kenmerken sociale netwerken zich door interne machtsrelaties en sociale stratificaties, waardoor er concurrentieverhoudingen en praktijken van uitbuiting kunnen ontstaan (Cranford 2005; Mahler 1995).

De werking van sociaal kapitaal is dus ambigu, waardoor de ‘grootte’ van iemands persoonlijke netwerk of de sterkte van de verbanden hierin niets zegt over de effecten die het netwerk sorteert.³ Het sociaal kapitaal dat potentieel aanwezig is in iemands persoonlijke netwerk moet ook nog daadwerkelijk worden geactiveerd (Smith 2005). In navolging van Portes (1998) bestuderen we daarom niet de persoonlijke netwerken van irreguliere migranten, maar de gevallen waarin het sociaal kapitaal van irreguliere migranten is geactiveerd. Hiertoe hebben wij onze respondenten – allen irreguliere migranten – gevraagd in welke gevallen en op welke wijzen zij zijn geholpen door mensen uit hun persoonlijk netwerk en waarom. De negatieve effecten van sociaal kapitaal betreffen over het algemeen de werksituatie. Wij hebben onze respondenten daarom

onder meer gevraagd naar hun relatie met hun werkgever en of ze er van op aan kunnen hun loon te ontvangen.

Cultureel kapitaal bestaat in verscheidene vormen. Een belangrijk onderscheid is te maken tussen enerzijds ‘geïncorporeerd’ cultureel kapitaal zoals educatie, kennis en vaardigheden, en anderzijds ‘symbolisch’ cultureel kapitaal, dat kan worden omschreven als het vermogen om bepaalde culturele waarden en standaarden te definiëren (Anheier e.a. 1995). In dit onderzoek is vooral de eerste vorm van cultureel kapitaal van belang. We hebben onze respondenten gevraagd naar hun opleidingsniveau, hun beroep, hun werkervaring en taalvaardigheden. Volgens Bourdieu hebben deze culturele competenties een bepaalde ‘schaarstewaarde’ door hun positie in de verdelingsstructuur van cultureel kapitaal, waar mensen mogelijk voordeel mee kunnen behalen (1989, 127).

Economisch kapitaal “is immediately and directly convertible into money” (Bourdieu 1986, 243). Economisch kapitaal komt ook voor in geïnstitutionaliseerde vorm, zoals eigendomsrechten. Uiteindelijk kunnen alle kapitaalvormen worden omgezet in andere kapitaalvormen, in verschillende graden van moeilijkheid (Bourdieu 1986).

3. Positieverbetering

Wanneer men spreekt over positieverbetering dient men idealiter te beschikken over twee punten in de tijd die met elkaar vergeleken kunnen worden aan de hand van een maatstaf. Het construeren van een maatstaf voor de maatschappelijke positie aan de hand van sociaal-economische verschillen zoals het beroep of het inkomensniveau, kan theoretisch gezien problematisch zijn (Houtman 1994). Voor irreguliere migranten is dit zeker het geval. Zo is het praktisch gezien moeilijk om de maatschappelijke situatie van een irreguliere migrant op een ladder te plaatsen in het ontvangende land; zij zijn soms gedurende perioden werkloos, waardoor hun inkomsten aan grote verandering onderhevig kunnen zijn, en zij hebben soms meerdere baantjes tegelijkertijd (Burgers & Engbersen 1999; Van Nieuwenhuyze 2007). Om de maatschappelijke positie in het herkomstland correct te kunnen interpreteren dient men te beschikken over voldoende informatie over historische, sociale en culturele contexten van de herkomstlanden, hetgeen praktisch gezien nagenoeg onmogelijk is.

Omdat de twee ‘meetmomenten’ in totaal verschillende omstandigheden plaatsvinden en wellicht met andere ambities omgeven zijn, lenen zij zich slecht voor vergelijking. Of een irreguliere migrant zijn positie heeft verbeterd is daarom moeilijk aan de hand van een ‘objectieve’ maatstaf te bepalen. Het is naar onze mening beter om af te gaan op de perceptie van irreguliere migranten zelf, teneinde na te gaan of en wanneer zij positieverbetering ervaren.

4. Methoden van onderzoek en onderzoekspopulatie

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden hebben wij in 2004 en 2005 120 semi-gestructureerde interviews gehouden met irreguliere migranten woonachtig in Vlaanderen en Brussel. De interviews werden geanalyseerd met behulp van de software *Atlas.ti*.

Uit eerder onderzoek blijkt dat het sociaal kapitaal van irreguliere migranten meestal afkomstig is uit etnische netwerken. Om na te gaan welke rol sociaal kapitaal speelt met betrekking tot positieverbetering van irreguliere migranten, hebben wij daarom bewust gekozen voor een onderzoekspopulatie waarvan er een aanzienlijke etnische gemeenschap aanwezig is, te weten Marokkanen in Antwerpen, Turken en Bulgaren in Gent, en Congolezen in Brussel. Deze groepen zijn ruim vertegenwoordigd in deze steden (Van Meeteren e.a. 2007).

De Bulgaren in Gent zijn allen van Turkse afkomst. De Congolese respondenten hebben over het algemeen een asielaachtergrond. Een deel van hen verkeert in de laatste fase van de asielpprocedure: zij zijn in beroep bij de Raad van State.⁴ Hoewel het verblijf van deze migranten onwettig is, hebben zij wel beperkt recht op sociale steun⁵ van de Belgische overheid (Berx 2007).

De interviews zijn uitgevoerd door een team van interviewers, waarvan de leden geselecteerd zijn op hun etnische achtergrond, ervaring met de onderzoeksgroepen en interviewvaardigheden. De interviews met de Turkse en Bulgaarse irreguliere migranten werden afgenomen door twee Nederlandse onderzoeksassistenten van Turkse origine. De interviews met de Marokkaanse irreguliere migranten werden gehouden door twee Nederlandse onderzoeksassistenten van Marokkaanse afkomst, en de interviews met de Congolezen door twee Belgische onderzoeksassistenten, waarvan een met een Afrikaanse achtergrond. De interviewers probeerden via sleutelfiguren uit de wijken respondenten te werven. Daarnaast werden potentiële informanten aangesproken in cafés, theehuizen, een parochiehuis of op straat. Tot slot werd aan de informanten gevraagd of ze ons in contact wilden brengen met andere irreguliere migranten. Deze zogenoemde 'sneeuwbalmethode' werd eerder al op een succesvolle manier toegepast bij de werving van irreguliere migranten (Burgers & Engbersen 1999; Engbersen e.a. 2002; Paspalanova 2006; Van Nieuwenhuyze 2007). De interviews werden afgenomen in de moedertaal van de informanten. De interviews met de Congolezen werden afgenomen in het Frans.

De Marokkaanse groep respondenten bestaat geheel uit mannen. Onder de Turkse respondenten is een vrouw, onder de Bulgaren zijn vier vrouwen en onder de Congolezen zes.⁶ Alle Turkse respondenten hadden werk op het moment dat ze werden ondervraagd. Voor zesentwintig Bulgaarse, twintig Marokkaanse en zes Congolese respondenten was dit ook het geval. Bij de Congolese respondenten was dit echter vaak (onbetaald) vrijwilligerswerk, en voor de

Marokkanen was dit vaak werk op oproep- of parttimebasis (zie tabel 1 voor een overzicht).

Tabel 1. Achtergrondkenmerken respondenten.

	Bulgarije	Congo	Marokko	Turkije
Man	26	24	30	29
Vrouw	4	6	0	1
Werkend				
Ja	26	6	20	30
Nee	4	17	10	0
Vrijwilligerswerk	0	7	0	0

Wat betreft leeftijd komt de groep respondenten overeen met het gangbare beeld van irreguliere migranten: ruim negen van de tien informanten is jonger dan eenenveertig jaar. De Congolezen vormen relatief een wat oudere groep waarvan de meerderheid de dertig gepasseerd is.

5. Positieverbetering – ervaringen van respondenten

In deze paragraaf gaan we na wanneer respondenten positieverbetering ervaren. Door middel van de antwoorden die onze respondenten gaven op onze vraag waarom zij ervoor kiezen in België te blijven, zijn wij in staat te bepalen wie er positieverbetering ervaart en te begrijpen hoe dit komt.

Uit de antwoorden van de respondenten blijkt dat zij het ervaren van positieverbetering relateren aan hun situatie in het herkomstland, vóór hun vertrek. Zo zegt Murat: “Ik vergelijk mijn huidige situatie met mijn situatie in Istanbul. Hierbij krijg ik dan een gevoel, dat mij voldoening geeft.”⁷ Anderen vergelijken hun oude situatie in het herkomstland niet met hun huidige situatie in België, maar met hun toekomstige situatie in hun herkomstland wanneer zij terugkeren. Zo zegt Göksel: “Dit is een tussenstap die ik maak om mijn droom te verwezenlijken. Ik verdien hier genoeg om voldoende te sparen voordat ik naar Turkije terugga.”

Uit eerder onderzoek bleek al dat irreguliere migranten met verschillende ambities migreren. Sommige streven in de eerste plaats naar een goede positie op de arbeidsmarkt (Gryzmala-Kazłowska 2005; Paspalanova 2006), terwijl anderen vooral gericht zijn op het verwerven van een legale status via het huwelijk (Staring 2001) of via regularisatie (Hagan 1998). Leman (1997) maakt onderscheid tussen migranten die puur komen om – meestal tijdelijk – te

werken en geld te verdienen (*migrant employment illegality*) en migranten die komen om te verblijven en hun status te legaliseren (*migrant residence illegality*). Onze interviews lijken dit onderscheid in individuele migratiedoelen in grote lijnen te ondersteunen, maar wij onderscheiden, in plaats van twee typen doelen, drie categorieën van aspiraties waar respondenten mee naar België komen.

Een deel van de respondenten komt, net als bij Leman, om te werken en met het verdiende geld terug te keren. Deze migranten streven toekomstige positieverbetering in het land van herkomst na. Zo wil Mohammed in Marokko aan zijn toekomst bouwen: “Ik wilde graag naar Europa komen en geld verdienen. Als ik genoeg geld heb ga ik terug naar Marokko, om daar een bedrijfje te beginnen.” Ook het onderstaande fragment illustreert hoe het verblijf in België in dienst staat van een toekomst in het herkomstland:

In Bulgarije heb ik grootse plannen. Om te beginnen zal ik met mijn vriendin trouwen bij mijn terugkeer in Burgas. (...) Verder ben ik van plan een eigen onderneming te starten. De educatie die ik zelf niet heb gehad, wil ik op zijn minst mijn toekomstige kinderen niet ontnemen. (...) Mijn enige wil is zo snel mogelijk terug te keren naar Burgas. Hierbij heb ik echter wel een aanzienlijk bedrag aan euro's nodig. Dat is dan ook wat ik hier in Gent probeer te bereiken. (r. 28)

Wanneer deze respondenten genoeg verdienen om substantieel te kunnen sparen zijn zij in staat dit doel te realiseren, typeren zij hun migratie als een succes en ervaren zij positieverbetering. We noemen deze categorie irreguliere migranten, die naar België is gekomen met de ambitie om terug te keren en te investeren in een betere toekomst in het herkomstland, *investeringsmigranten*.

Andere respondenten richten zich op een verblijf in België. Een deel van hen streeft, zoals gesuggereerd door Leman (1997), inderdaad nadrukkelijk legalisering na:

Het is lijden in de positie waarin ik nu verkeer. (...) Ik blijf hier om te wachten op gelijkheid en papieren, zodat ik in vrijheid kan leven. (r. 60)

Deze migranten duiden wij aan als *legalisatiemigranten*. Voor deze respondenten is een beter leven in België onlosmakelijk verbonden met het bemachtigen van een legale verblijfsstatus. Deze groep respondenten is van mening dat positieverbetering pas kan plaatsvinden wanneer men een legale status bemachtigt. Zo geeft Illiass aan dat er pas sprake kan zijn van vooruitgang wanneer hij zijn verblijf legaliseert: “Ik hoop dat ik iemand tegenkom met wie ik kan trouwen, zodat ik hier legaal kan verblijven. Want dan kan ik pas echt aan mijn toekomst werken.” Ook Tarik zegt dat hij zich pas ‘goed kan voelen’ wanneer hij een wettig verblijf bemachtigt:

Je hebt simpelweg geen rechten in dit land als je geen papiertjes hebt. (...) Mijn enige hoop is dat ik dus een verblijfsvergunning krijg (...) Dan pas zal ik me goed voelen en proberen actief mee te werken in deze maatschappij. (r. 64)

Yanis antwoordt op de vraag waarom hij in België blijft: “Omdat ik begrepen heb dat in alle landen van Europa de moeilijkheden bij legale papieren hetzelfde zijn”, wat aangeeft dat het hem primair te doen is om het bemachtigen van een legale verblijfstitel. Jamal antwoordt op deze vraag dat hij “niet terug [kan] naar Marokko zonder papieren te hebben geregeld. Al die moeite en dat geld zouden dan voor niets zijn geweest.”

Tegenover deze *legalisatiemigranten*, die proberen hun verblijf te legaliseren, staan wat wij *verblijfsmigranten* noemen. Zij willen vooral ‘een goed bestaan opbouwen’, in economische zin, ongeacht of zij ooit een legale verblijfsstatus zullen krijgen:

Het is hier in België altijd beter dan in Marokko. In Marokko is er geen werk en geen werk betekent geen geld. In Marokko is veel armoede en is het moeilijk om een goed bestaan op te bouwen. (r. 61)

Voor verblijfsmigranten zou een eventuele legalisering van hun verblijf een wenselijke bijkomstigheid zijn, maar zij willen in de eerste plaats een goed bestaan opbouwen. Zo antwoordt Jean op de vraag of hij zijn verblijf wil legaliseren dat hij “geen zin [heeft] in dat gedoe.” Hij geeft aan dat het mooi zou zijn als het hem zou overkomen, maar dat hij zelf geen stappen in die richting onderneemt. Hij richt zich primair op het opbouwen van een bestaan in België via zijn vrijwilligerswerk voor een Congolese vzw die hem tevens onderdak verschaft, en houdt zich niet bezig met het bemachtigen van een wettige verblijfsstatus. Hij zegt: “Ik heb op mijn manier geregeld dat ik hier aange-naam kan verblijven.”

Er is dus een groep respondenten die positieverbetering ervaart omdat zij in België een bestaan op hebben kunnen bouwen dat zij beter achten dan hun bestaan in het herkomstland, en waar zij tevreden mee zijn, ook al zullen zij misschien nooit een wettige verblijfsstatus kunnen bemachtigen. Zij onderneemen geen stappen om hun verblijf te legaliseren en zijn puur gericht op economische positieverbetering in België. Het is onzes inziens belangrijk om onderscheid te maken tussen verblijfsmigranten en legalisatiemigranten, omdat voor het bereiken van deze doelen verschillende strategieën nodig zijn (Van Nieuwenhuyze 2007). En voor deze verschillende strategieën zijn naar verwachting specifieke hulpbronnen nodig.

Uit het relaas van onze respondenten blijkt dat zij positieverbetering ervaren wanneer zij in staat zijn om hun specifieke (migratie)ambities te realiseren. Zo is er in de ervaring van een verblijfsmigrant geen sprake van positieverbetering wanneer hij zeven dagen in de week, tien uur per dag zou moeten werken, en

zijn kamer moet delen met vier anderen. Voor een investeringsmigrant kan dit echter deel van zijn strategie zijn (vgl. Leerkes e.a. 2004). En een legalisatiemigrant kan een baan aangeboden krijgen waarmee hij relatief veel verdient en weinig hoeft te werken, maar hij zal dit niet beschouwen als een manier om te komen tot een verbetering in zijn positie. Sterker nog, hij ziet dit waarschijnlijk als een belemmering, vanwege het gevaar op politiecontroles dat gepaard gaat met werk in de informele economie. Positieveverbetering wordt door deze drie groepen migranten dus anders gedefinieerd.

Onder degenen die een positief oordeel vellen over hun verblijf in België zijn zesentwintig Turken, negentien Bulgaren, acht Marokkanen en twee Congolezen (zie tabel 2).

Tabel 2. Type respondenten naar het realiseren van hun doel en herkomstland.

Het realiseren van doelen		Investeringsmigranten	Legalisatiemigranten	Verblijfsmigranten	Totaal
Ja		18	13	24	55
Waarvan uit:	Bulgarije	8	1	10	19
	Congo	0	1	1	2
	Marokko	0	4	4	8
	Turkije	10	7	9	26
Nee		4	45	16	65
Waarvan uit:	Bulgarije	2	2	7	11
	Congo	0	27	1	28
	Marokko	1	14	7	22
	Turkije	1	2	1	4
Totaal		22	58	40	120

Het valt op dat er onder investeringsmigranten vooral Turken en Bulgaren zijn, onder legalisatiemigranten veel Congolezen en Marokkanen, en dat er onder verblijfsmigranten met name Marokkanen en Bulgaren zijn. Dit heeft waarschijnlijk meer te maken met pushfactoren in het land van herkomst. Voor Congolezen en Marokkanen geldt dat de economische en politieke situatie in hun land van herkomst zodanig is dat men onvoldoende vertrouwen heeft in deze landen om in te investeren. Men wil vooral weg uit dit land en ergens anders een toekomst opbouwen. Herkomstlanden met dergelijke kenmerken genereren daarom verhoudingsgewijs weinig investeringsmigranten.

Voor de Congolezen, die meestal als asielzoekers komen, geldt dat zij het belang van wettige verblijfspapieren vanwege hun institutionele inbedding hoog achten. Deze hoog opgeleide politieke migranten willen in België hun cultureel

kapitaal kunnen gebruiken en wensen zich vaak niet te verlagen tot het laagwaardige risicovolle werk in de informele economie, en zijn dus vaker legalisatiemigrant dan verblijfsmigrant. Vanwege hun inbedding in gastarbeidersnetwerken zien veel Marokkanen en Turken het belang van papieren wat sneller dan bij Bulgaren het geval is. Voor hen geldt dat een groot deel een beter bestaan in België zoekt vanwege de discriminatie die zij als Turkse Bulgaren soms ervaren.

Nu is het de vraag hoe het komt dat sommige irreguliere migranten wel in staat zijn hun doelen te realiseren en anderen niet. De rol die de hulpbronnen sociaal, cultureel of economisch kapitaal hierbij spelen staat daarbij centraal. We zullen daarom onderzoeken welke kapitaalsoorten van belang zijn voor het verwezenlijken van de verschillende doelen.

5.1 Investeringsmigranten – kapitaalsoorten voor positieverbetering

Veertien investeringsmigranten blijken in staat hun doelen te realiseren doordat zij hun verblijf in België en de werkzaamheden die zij daar verrichten al voor het vertrek uit het herkomstland regelen. Deze migranten laten zich van tevoren uitgebreid voorlichten over de mogelijkheden voor werk en verblijf. Middels deze vorm van ‘geregisseerde migratie’ (vgl. Burgers & Engbersen 1999; Staring 2001) zijn zij in staat werk te vinden dat aansluit bij hun eigen capaciteiten. Zo vertelde een vriend van Hakan hem dat hij naar België zou vertrekken om daar voor anderhalf jaar in de bouw te werken. Deze vriend had voordien in Nederland gewoond en kon nu gaan werken voor een man die hij nog uit die tijd kende. Toen deze vriend net in België was aangekomen belde hij Hakan op om te vragen of hij ook wilde komen, want ze hadden nog een goede werkracht nodig. Hakan stemde in. Zijn toekomstige baas zorgde ervoor dat hij uit Istanbul werd opgehaald en naar Gent werd gebracht, alwaar hij nu 1200 euro per maand verdient.

Net als Hakan oefenen succesvolle investeringsmigranten vaak hetzelfde beroep uit in België als in het herkomstland. Door hun werkervaring hebben zij een gunstige onderhandelingspositie, waardoor zij niet de laagste lonen ontvangen. Zo was een aantal respondenten in het herkomstland bakker, kapper of bouwvakker. Op basis van hun ervaring konden zij dit werk ook in België doen. Soms worden zij zelfs speciaal geïnviteerd om naar België te komen, zoals in het geval van Göksel. Hij werkte als zanger in Turkije. In 2002 vroeg een jeugdvriend hem of hij de nieuwe zanger wilde worden in zijn band in België. Deze jeugdvriend zei dat hij altijd al onder de indruk was geweest van zijn stem. Hij zou hiermee veel beter kunnen verdienen dan in Turkije en hij zou bovendien prima in de groep passen, zo werd hem verteld. Omdat Göksel er altijd al van had gedroomd zijn eigen CD uit te brengen, en hij op deze manier genoeg zou kunnen sparen om zijn droom te kunnen verwezenlijken,

stemde hij in. Totdat hij het benodigde bedrag voor zijn CD bij elkaar heeft, zal hij in België blijven. Sinds zijn komst treedt hij elk weekend op bij bruiloften, verlovings, openingen, besnijdingsfeesten en verjaardagsfeesten binnen de Turkse gemeenschap. Hij is de enige in de band zonder wettige verblijfsstatus, maar hij verdient net zoveel als de andere groepsleden.

Ook Musa was vanwege zijn beroepscompetenties en zijn connecties in staat zijn werk in België al in het herkomstland te arrangeren:

Ik wil graag een eigen kapperszaak hebben en trouwen, in Turkije kan ik nooit genoeg verdienen om dat voor elkaar te krijgen daarom wilde ik naar Europa. Een van mijn kennissen komt uit Gent, zijn zoon heeft een kapperszaak in Gent en was op zoek naar een werknemer die goed is in zijn vak. (...). Hij belde zijn zoon op, die vond het goed en zodoende regelden zij dat ik een visum kreeg om naar België te komen. Zij betaalden mijn vliegticket en visum. (r. 95)

Göksel en Musa hebben hun huidige baan aangeboden gekregen vanwege hun beroepscompetenties. Zij zijn in staat gebleken om een specifieke vorm van hun cultureel kapitaal te benutten, doordat familie, vrienden of kennissen in België voor hen hebben bemiddeld. Middels hun sociaal kapitaal zijn deze succesvolle investeringsmigranten dus in staat hun cultureel kapitaal vruchtbaar te maken.

Vier succesvolle investeringsmigranten regelden hun baan niet voorafgaand aan de migratie, maar vonden bij aankomst in België emplooi door middel van koppelbazen of kennissen uit de eigen etnische groep. Zij kochten enkel een plek in een busje dat hen naar België bracht en zijn bij aankomst een theehuis binnengelopen. Deze methode blijkt behoorlijk succesvol, en velen hebben in het herkomstland al van anderen gehoord dat het zo werkt. Zo vertelt Fatih:

Eenmaal aangekomen in Gent ben ik naar een café gegaan, ik kwam daar meer Bulgaren tegen. Zij hebben mij verteld bij wie ik onderdak kon krijgen. Een paar dagen later had ik gelijk werk. (r. 7)

Veel irreguliere migranten vinden via koppelbazen of via het eigen, goed georganiseerde, etnische netwerk emplooi. Respondenten hangen rond in cafés waar koppelbazen komen wanneer er werk is (vgl. Engbersen e.a. 2006). Onervaren krachten verdienen meestal dertig euro per dag. Fatih is echter een bouwvakker met veel ervaring waardoor hij ingewikkelder klusjes kan doen en meer kan verdienen. Dit maakt al gauw het verschil tussen een succesvolle en een niet-succesvolle investeringsmigrant. De beroepscompetenties van Fatih hebben hem dus niet alleen in staat gesteld om werk te vinden, maar ook om een beter loon te verdienen dan irreguliere migranten met minder ervaring. Zijn beroepscompetenties werken dus op twee manieren in zijn voordeel. Hij werkt zeven dagen per week voor vijftig euro per dag als klusjesman, zodat hij snel voldoende geld heeft gespaard om terug te keren. Zijn klanten vindt hij

meestal met behulp van zijn contacten binnen de Turkse gemeenschap en via de Turkse Bulgaren, maar soms ook via een koppelbaas.

Hij geeft aan dat het spreken van Belgische talen voor hem geen rol speelt bij het vinden van werk: “Als er geen Bulgaren of Turken in België zouden wonen dan zou het onmogelijk voor mij zijn om werk te vinden, ik spreek de taal niet.” Ook Göksel spreekt nauwelijks Nederlands, en Musa in het geheel niet, en hadden zij dit wel gesproken dan was dit naar verwachting niet van invloed geweest op de mate waarin zij in staat zijn hun doelen te realiseren. Göksels bandleden, die wel Nederlands spreken, verdienen immers hetzelfde, en Musa knipt enkel Turkse klanten. Geen van de andere succesvolle investeringsmigranten gaf aan dat het beheersen van een van de Belgische talen een voordeel zou kunnen opleveren, vermoedelijk omdat zij veelal binnen de eigen etnische economie werken.

Volgens Gryzmala-Kazłowska (2005) is het belang van cultureel kapitaal, in de vorm van het spreken van talen, toegenomen voor irreguliere migranten bij het vinden van werk. Voor de groep investeringsmigranten blijkt dit niet het geval te zijn. Dit kan gemakkelijk worden verklaard. Omdat investeringsmigranten geen verblijf in België ambiëren, maar in korte tijd veel geld willen verdienen, is het investeren in de taal vermoedelijk niet de moeite waard. Waarschijnlijk zouden zij meer kunnen verdienen door zelf koppelbaas te worden, maar deze markt blijkt in handen van Turken met een verblijfsvergunning of met de Belgische nationaliteit (vgl. Engbersen e.a. 2006). Zij spreken over het algemeen beter Nederlands dan een investeringsmigrant gedurende zijn tijdelijke verblijf ooit zou kunnen leren. Geen enkele investeringsmigrant volgt dan ook een taal cursus.

Wij hebben slechts vier investeringsmigranten gesproken die niet succesvol waren. Zij bleken niet te beschikken over relevante beroepscompetenties die zij in België kunnen doen gelden: een van hen verkocht fruit op een kar, twee waren werkloos in het herkomstland en de ander had zijn hele leven als vrachtwagenchauffeur gewerkt. Zij zijn in België afhankelijk van schoonmaakwerk, seizoensarbeid in de tuinbouw of laagwaardige arbeid in de bouw. Deze werkzaamheden zijn vaak op oproepbasis en de salarissen liggen rond de dertig euro per dag voor 10 uur werk. Zelfs met de benodigde besparingen op huisvesting genereren dergelijke baantjes niet genoeg inkomsten om in korte tijd te kunnen sparen voor het investeren in het herkomstland. Het gebrek aan rendabele beroepscompetenties leidt ertoe dat zij geen competitieve voordelen hebben en onregelmatig moeten werken voor lage lonen. Zij slagen er dan vaak niet in om voldoende te sparen voor de investeringen die zij voor ogen hebben, en ervaren daarom geen positieverbetering. Voor niet-succesvolle investeringsmigranten geldt dus dat een gebrek aan een in België omzetbare beroepscompetentie een verklaring biedt voor het feit dat zij niet in staat zijn hun doel te realiseren.

Het blijkt dat cultureel kapitaal voor investeringsmigranten tot op zekere hoogte waardevol is op de informele arbeidsmarkt in België. Het is niet zo dat ze allemaal zulk laaggeschoold werk doen dat ze onderling inwisselbaar zijn. Respondenten met bepaalde kwalificaties verdienen beter dan respondenten zonder kwalificaties. De waarde van cultureel kapitaal volgt in dit geval echter niet de hiërarchie die op de formele arbeidsmarkt geldt. Respondenten die hoog zijn opgeleid kunnen hun kwalificaties meestal niet omzetten in België. Van der Leun en Kloosterman (1999) spreken in dit verband van een legaal plafond: kwalificaties boven een bepaald niveau hebben nauwelijks waarde op de informele markt, terwijl investeringsmigranten met bepaalde technische en handmatige vaardigheden hier juist wel hun voordeel mee kunnen doen, omdat deze vaardigheden gemakkelijker vermarkt kunnen worden in de informele economie.

5.2 Legalisatiemigranten – hulpbronnen voor positieverbetering

Succesvolle legalisatiemigranten hebben op een of andere wijze een daadwerkelijke legalisatie van het verblijf in het vooruitzicht. Het gaat in tien van de dertien gevallen om respondenten die een partner hebben waarmee zij zullen trouwen. In twee gevallen is er sprake van gezinshereniging en in een geval heeft een respondent een arbeidsverleden in België van achttien jaar als basis voor regularisatie. Deze respondenten ervaren positieverbetering omdat zij hun kans op het verwerven van een status zeer reëel achten. In hun ervaring anticiperen ze als het ware alvast op de realisatie van hun doel om gelegaliseerd te worden.

De huwelijken die zij sluiten zijn in twee gevallen tegen betaling gearrangeerd en de overige acht zijn voortgekomen uit een liefdesrelatie. Bij de liefdesrelaties gaat het in vijf gevallen om huwelijken binnen de eigen etnische groep:

Ik ga binnenkort met een Marokkaans meisje verloven. Ze is in België geboren en ze heeft een verblijfsvergunning. Een neef van mij heeft me aan haar voorgesteld. Ik hoop binnenkort te trouwen. (r. 80)

Deze succesvolle legalisatiemigranten werden door een familielid of vriend voorgesteld aan de toekomstige partner of zij hebben deze zelf in een uitgaansgelegenheid ontmoet. Door veel in de eigen etnische kring te verkeren vergroten deze migranten de kans een toekomstige partner tegen te komen.

Ik heb een Turkse vriendin, ik ga me binnenkort verloven met haar. Het is een vriendin van mijn zus, ik heb haar ontmoet toen ik op bezoek was bij mijn zus. Mijn zus heeft ons aan elkaar voorgesteld. (r. 100)

Respondenten geven echter ook aan dat het voor irreguliere migranten niet altijd gemakkelijk is om een partner te vinden uit de eigen groep. Ouders van huwelijkskandidaten stemmen soms niet in met een beoogd huwelijk omdat zij denken dat het de irreguliere migranten alleen maar om de verblijfsvergunning te doen is, of omdat een irreguliere migrant geen huwelijkspartner van voldoende aanzien zou zijn (vgl. Engbersen 2001). Vandaar dat alle vijf respondenten die binnen de eigen etnische gemeenschap trouwen, familie hebben in België. Hierdoor kan een betere vertrouwensrelatie worden opgebouwd tussen de families.

Voor irreguliere migranten die hun verblijfsstatus weten te legaliseren door een huwelijk met iemand uit de eigen gemeenschap is het niet van belang om de Nederlandse of Franse taal te spreken. Er zijn echter ook gevallen waarbij er getrouwd wordt met een autochtoon of met een lid van een andere etnische groep, en dan is het spreken van de landstalen wel van belang. Zo gaat een respondent binnenkort met een Poolse trouwen, en trouwen twee respondenten met een Belgische. Deze respondenten spreken dan ook beter Nederlands dan de meeste andere respondenten en volgen bovendien een Nederlandse taalcursus. Wanneer legalisatiemigranten op zoek gaan naar een potentiële Belgische partner in uitgaansgelegenheden, op straat of op het internet is het immers van belang dat zij zich verstaanbaar kunnen maken.

Tenslotte zijn er twee respondenten die betalen voor een gearrangeerd huwelijk. Economisch kapitaal is hier dus primair van belang. In deze twee gevallen betalen de respondenten het huwelijk echter niet zelf, maar dragen hun werkgevers – die het huwelijk ook hebben geregeld – zorg voor de betaling. De irreguliere migranten dienen dit later terug te betalen. De respondenten mobiliseren het economisch kapitaal dus met behulp van hun sociaal kapitaal:

Mijn baas heeft me verteld dat hij ervoor kan zorgen dat ik een huwelijk inga met een Belgische studente in Antwerpen. Hij kent haar naar zijn zeggen. Het bedrag dat ik haar zou moeten betalen, zou hij kunnen betalen. Ik hoor het dan achteraf terug te betalen. Het meisje heb ik niet gezien. Als het goed is, gaan we volgende maand naar Antwerpen. (r. 96)

De groep legalisatiemigranten die er niet in slaagt hun verblijf op korte termijn te legaliseren bestaat vrijwel geheel uit Congolezen en Marokkanen. Zij blijven in België omdat zij de hoop koesteren ooit papieren te zullen krijgen, maar hebben hier geen reëel uitzicht op:

Ik ben naar Europa gekomen om mijn kansen te checken en te proberen een verblijfsvergunning te verkrijgen ondanks alle moeilijkheden als illegaal in België. Ik heb nog steeds hoop anders zou ik hier niet blijven. (r. 67)

Zoals gezegd lukt het degenen die geen familie in België hebben vaak niet om een huwelijkspartner te vinden. Een aantal legalisatiemigranten probeert ver-

geefs een partner te zoeken op de Vlaamse huwelijksmarkt maar slaagt hier (nog) niet in, omdat hun kennis van de Nederlandse taal nog tekortschiet, of omdat zij bepaalde Vlaamse culturele conventies nog onvoldoende kennen. Of zij hebben niet voldoende geld om een huwelijk te kopen, of vinden dit niet nastrevenswaardig. Een gebrek aan het soort kapitaal dat vereist is op de verschillende type huwelijksmarkten maakt dat zij hun aspiraties niet kunnen realiseren waardoor zij geen positieverbetering ervaren.

Een ander deel van de niet-succesvolle legalisatiemigranten probeert vergeefs gelegaliseerd te worden, bijvoorbeeld via de regularisatieprocedure of een beroep bij de Raad van State inzake hun asielaanvraag. Geen van onze respondenten was zo zeker van een (eventuele) positieve uitspraak in deze procedures dat zij reeds het idee hadden dat zij hun positie aan het verbeteren waren. Vanwege de ondoorzichtigheid van deze procedures is het ook moeilijk om de kans op een positieve uitspraak goed in te schatten. Over het algemeen geldt dat de kans zeer laag is. Legalisatiemigranten die aangaven dat zij hun doel aan het verwezenlijken zijn, waren dan ook alleen migranten die dit via een huwelijk of gezinshereniging⁸ deden.⁹ Het huwelijk blijkt de dominante legalisatiestrategie in België (vgl. Van Nieuwenhuyze 2007).

Legalisatiemigranten investeren ook niet altijd in werk. Hun doel is om hun positie te verbeteren middels verblijfspapieren en niet via werk. Werk is eerder een belemmering om papieren te krijgen. Zwartwerk is immers strafbaar en een strafblad reduceert de kans op een verblijfsvergunning en vergroot de kans op uitzetting. Veel legalisatiemigranten proberen daarom zo min mogelijk te werken om de kans om opgepakt te worden te minimaliseren. Zo zegt Mona: "ik zoek niet [naar werk], want als ik in het zwart werk loop ik de kans om opgepakt te worden." Veel legalisatiemigranten werken parttime om het hoofd boven water te kunnen houden en besteden de rest van hun tijd aan het zoeken van een huwelijkskandidaat. Hoewel legalisatiemigranten soms wel beroepscompetenties hebben waar ze wat mee zouden kunnen doen, kiezen ze ervoor om deze niet (optimaal) te benutten, omdat ze niet leiden tot het verwezenlijken van het doel dat ze nastreven. Zij richten zich eenzijdig op dat ene doel en vinden niet dat er ook andere mogelijkheden zijn om hun positie te verbeteren. Sommige irreguliere migranten zullen na verloop van tijd wellicht hun doel wijzigen, terwijl anderen dit niet wenselijk achten omdat zij het gevoel hebben recht te hebben op hun status vanwege de ontberingen die zij hebben doorstaan of vanwege hun lange verblijfsduur:

Er zijn genoeg andere jongens die heel lang illegaal zijn geweest en nu gewoon een burger zijn van dit land. Als je volhardt, dan bereik je uiteindelijk je doel naar mijn mening. (r. 72)

Ik kan niet na bijna 3 jaar weer terugkeren naar Marokko zonder een verblijfsvergunning. Veel ander illegalen, die nog langer dan ik zonder papieren in België hebben

geleefd, hebben uiteindelijk hun papiertjes gekregen of iemand gevonden waarmee ze gingen trouwen en zo automatisch een verblijfsvergunning kregen. Ik blijf hoop hebben en zal ook proberen te volharden. (r. 69)

Niet-succesvolle legalisatiemigranten ontvangen vaak wel sociale steun om te kunnen overleven, maar slagen er niet in hun aspiraties te realiseren. Zo zegt Serge: “Ik ben dankbaar dat al die mensen mij gesteund hebben maar ik mis de noodzakelijke papieren om me te kunnen ontwikkelen in België.” Niet-succesvolle legalisatiemigranten hebben dus niet per se een gebrek aan kapitaal in het algemeen – hoewel dit soms ook voorkomt – maar vooral een gebrek aan de *juiste kapitaal*soort die nodig is om hun specifieke doel te realiseren.

De kans om succesvolle legislatiemigranten te treffen is klein omdat het in de meeste gevallen niet lang zal duren voordat het huwelijk daadwerkelijk plaatsvindt. Daarom is deze groep respondenten in ons onderzoek klein. Legalisatiemigranten blijken succes te ervaren als ze op een bepaalde huwelijksmarkt een specifieke vorm van kapitaal kunnen inzetten.

5.3 Verblijfsmigranten – hulpbronnen voor positieverbetering

Vierentwintig verblijfsmigranten zijn ondanks hun illegale status in staat een bestaan in België op te bouwen dat zij positief beoordelen. Zo zegt Karim: “In Marokko heb je helemaal geen toekomst, want de situatie daar is verrot. Hier werk ik en probeer ik ook een beetje te sparen. Ik heb hier toch een toekomst die beter is.” Ook Yilmaz velt een positief oordeel over zijn illegale verblijf in België: “ik heb hier een beter leven dan mensen met een verblijfsvergunning. Ik verdien zelfs meer dan zij.”

Net als succesvolle investeringsmigranten, vinden zij vaak werk via een koppelbaas uit de eigen gemeenschap. Zo is Nazim werkzaam in een restaurant als ober, bezorger en schoonmaker. Zijn koppelbaas is van Turkse afkomst, net als zijn werkgever. Daarnaast werkt hij al ruim een jaar bij een Turkse slagerij, een vaste baan die hij via Turkse kennissen vond. Hieruit blijkt dat werken via koppelbazen of het etnische netwerk elkaar af kunnen wisselen of kunnen aanvullen, net als bij investeringsmigranten. Het is voor verblijfsmigranten vooral zaak zich veel in theehuizen te begeven alwaar vraag en aanbod voor illegale arbeid – al dan niet tegen betaling – samenkomen.

Omdat werk bij deze groep migranten centraal staat, zou men verwachten dat beroepscompetenties ook hier een grote rol spelen. Slechts een succesvolle verblijfsmigrant voert echter in België hetzelfde beroep uit als in het herkomstland, namelijk dat van schilder. Verblijfsmigranten hechten veel waarde aan stabiel werk om periodes van afhankelijkheid van anderen te kunnen vermijden. Alle succesvolle verblijfsmigranten beschikken dan ook over vast werk,

of over zoveel verschillende baantjes tegelijk dat dit ook een zekere stabiliteit oplevert. Doordat zij geen beroepscompetenties hebben om in België te benutten, verdienen zij minder dan de succesvolle investeringsmigranten, die deze wel hebben. Een aantal verblijfsmigranten geeft aan dat zij ondanks hun geringe inkomsten toch vinden dat zij hun positie hebben verbeterd ten opzichte van hun situatie in het herkomstland:

Hier in Gent ben ik werkzaam als ober in een Turks theehuis. Ik heb het wel naar mijn zin. Ik verdien 900 euro aan loon, waarbij ik maandelijks 100 euro aan huur betaal. Veel besparingen kan ik hier niet treffen. Hier zit ik echter niet mee. Ik kan hier tenminste leven en wel met hogere levensstandaarden dan daar in Istanbul. (r. 110)

Hieruit blijkt dat positieverbetering voor verblijfsmigranten deels economisch is, maar ook geworteld is in de subjectieve ervaring van 'een beter leven' in een West-Europees land. Werk is belangrijk voor het genereren van inkomsten om een dergelijk leven te leiden maar is geen doel op zich, zoals bij investeringsmigranten het geval is.

Verblijfsmigranten wijzen vaak op het belang van aanwezige familie of goede vrienden die hen op kunnen vangen bij tegenslagen. Ook al is hun werk gedurende lange tijd relatief vast, zij kunnen toch op ieder moment ontslagen worden. Wanneer zij niet in staat zijn om te sparen vanwege hun geringe inkomsten, kunnen zij hun eigen financiële tegenslagen niet opvangen, waardoor zij afhankelijk zijn van steun. Zij houden een illegaal verblijf daarom alleen vol als zij op anderen kunnen terugvallen. Vandaar dat achttien van de vierentwintig succesvolle verblijfsmigranten familie of heel goede vrienden in België hebben op wie ze een beroep kunnen doen in tijden van nood. Ook al vinden ze via koppelbazen of het etnische circuit hun emplooi (al dan niet na een verwijzing door familieleden), de zekerheid dat hun familie als vangnet kan fungeren reduceert hun onzekere bestaan:

Als illegaal ben je altijd afhankelijk van anderen, vooral van je familie. Zonder familie ben je nergens, want je kunt niet verwachten dat je een jaar kosteloos bij zo maar iemand mag verblijven. Als illegaal realiseer je dat je echt niet zonder hulp kunt. (r. 32)

De aanwezigheid van sociale steun van familie of hele goede vrienden blijkt dus een voorwaarde voor verblijfsmigranten om een bestaan op te bouwen in België. Deze migranten krijgen sociale steun van hun familieleden en goede vrienden wat helpt "to get by or cope" (Briggs 1998, 178). Tegelijkertijd mobiliseren zij 'social leverage' uit een wijder etnisch netwerk, dat helpt "to get ahead or to change one's opportunity set through access to job information" (*Ibid.*). Beide vormen van sociaal kapitaal zijn dus nodig en vullen elkaar aan. Sociaal kapitaal is voor verblijfsmigranten van cruciaal belang, zowel in de vorm van sterke familiale- en vriendschapsbindingen ('strong ties') voor socia-

le steun als in de vorm van lossere, verbindende netwerkreliaties ('weak ties') die nodig zijn voor het vinden van werk (Granovetter 1973).

Net als bij investeringsmigranten lijkt cultureel kapitaal in de vorm van het spreken van talen geen enkele rol te spelen. Geen enkele respondent geeft aan dat het al dan niet spreken van een Belgische taal van invloed was op het vinden van werk of andere mogelijkheden voor positieverbetering.

Voor veel niet-succesvolle verblijfsmigranten geldt dat het niet lukt om het noodzakelijke stabiele inkomen te verwerven. Zij werken veelal op oproepbasis of met tijdelijke contracten, waardoor zij soms lang werkloos zijn en afhankelijk zijn van sociale steun, die niet altijd voorhanden is:

Het is hier ook heel moeilijk. Werk is heel moeilijk te vinden. Geen werk betekent geen geld. Ik heb hier geen familie, dus ik kan niet terugvallen op mijn familie. (...) Als ik geen werk heb, dan moet ik zo snel mogelijk werk zoeken, omdat je anders hier niet overleeft. Je vrienden kunnen je niet verzorgen. Zij hebben het zelf ook moeilijk. (r. 86)

Ook degenen die wel familie hebben om op terug te vallen slagen er niet altijd in om voldoende werk te vinden om een zelfstandig bestaan op te bouwen. Zij hebben wel 'social support' maar ontberen 'social leverage'. Het had ook gekund dat deze respondenten niet succesvol zijn omdat hun sociaal kapitaal vooral negatieve effecten heeft. Wij hebben echter geen aanwijzingen gevonden voor uitbuiting of uitsluiting. De meeste respondenten zijn dankbaar dat ze werk hebben en blij met het salaris dat zij ontvangen, ook al zijn de lonen naar Belgische standaarden soms laag. Slechts twee respondenten gaven aan dat zij er niet altijd van op aan kunnen hun loon op het afgesproken tijdstip te ontvangen, maar dat zij het uiteindelijk wel altijd krijgen. Dit is opmerkelijk aangezien bijvoorbeeld in het onderzoek van Paspalanova (2006), 28% van de respondenten aangaf soms niet betaald te krijgen.

Bij de door ons geïnterviewde niet-succesvolle verblijfsmigranten is het echter vooral het gebrek aan fulltime werk op zich dat ervoor zorgt dat ze noodgedwongen bij familie inwonen. De sociale steun die zij dankzij hun 'strong ties' genieten stelt hen in staat te overleven, maar niet om middels werk een zelfstandig leven op te bouwen. Zo zegt Ali: "Mijn familie is heel belangrijk voor mij. Op dit moment ben ik volledig van hen afhankelijk." Omdat niet-succesvolle verblijfsmigranten niet in staat zijn om voldoende werk te vinden, blijven zij afhankelijk van deze sociale steun en ervaren zij geen positieverbetering:

Mijn familie in België heeft mij onderdak geboden en mij in hun midden opgenomen omdat ik een familielid ben. Ik ben ze daar heel dankbaar voor. (...) Werk vinden is nog wel een probleem in België. Het zoeken van werk voor een illegaal vergt heel veel moeite. Ondanks de grote inspanningen om werk te vinden, kom je vaak van een

koude kermis thuis. (...) Ik hoop dat ik werk vind zodat ik niet steeds afhankelijk hoef te zijn van mijn familie. Dat zou me persoonlijk ook een goed gevoel geven. (r. 65)

Niet-succesvolle verblijfmigranten zijn niet in staat om het benodigde *gecombineerde sociaal kapitaal* te mobiliseren. Verblijfmigranten hebben behoefte aan zowel ‘leverage’ als ‘support’, om het door hen geambieerde stabiele bestaan te kunnen opbouwen, en verblijfmigranten die niet succesvol zijn beschikken vaak slechts over een van de twee vormen van sociaal kapitaal waardoor ze geen positieverbetering ervaren.

5.4 Doelverschuiving

We hebben gezien dat diverse kapitaalsoorten een rol spelen bij het verwezenlijken van drie typen aspiraties, hetgeen schematisch is weergegeven in figuur 1.

Type migranten	Investeringsmigranten	Legalisatiemigranten	Verblijfmigranten
Doel	Economisch kapitaal verwerven voor investeringen in thuisland	Realiseren van legaal verblijf in gastland	Realiseren bestaansbasis voor (illegaal) verblijf in gastland
Benodigd kapitaal	<i>Cultureel kapitaal:</i> Beroepsvaardigheden, gecombineerd met <i>Sociaal kapitaal:</i> transnationale netwerken	Afhankelijk van de wijze: <i>Cultureel, Sociaal, Economisch kapitaal</i>	Gecombineerd sociaal kapitaal: <i>Leverage & Social Support</i>

Figuur 1. Doelen en benodigde kapitaalsoorten naar onderscheiden doelen van irreguliere migranten.

Dit schema schetst een statisch beeld wat betreft de ambities van irreguliere migranten. Onze analyse betreft dan ook slechts een momentopname in het leven van onze respondenten. Het doel dat ze op het moment dat het interview plaatsvond nastreefden was in onze analyse het uitgangspunt. Er is echter bij irreguliere migranten ook regelmatig sprake van doelverschuiving. Volgens Piore (1979) wordt het leven van migranten in de Verenigde Staten hier zelfs door gekenmerkt: waar zij in het begin vooral gericht zijn op het verdienen van geld om terug te keren, verschuift hun focus na verloop van tijd naar het opbouwen van een sociaal leven en bestaan in het gastland.

Ook een aantal van onze respondenten kwam met het idee naar België geld te verdienen en daarna terug te keren, maar besloot toch te blijven. Zij zijn van mening dat het illegale leven in België voor hen beter is dan hun legale be-

staan in het herkomstland. Zo ook Mustafa: “Ik heb hier werk, ik ga terug naar Bulgarije om te trouwen als ik genoeg geld heb gespaard. Daarna kom ik terug met mijn vrouw. Hier heb ik een beter leven.” En Marik, die in eerste instantie van plan was terug te keren naar Marokko, blijft liever in België vanwege de financiële voordelen die hem in staat stellen zijn familie in Marokko te ondersteunen. Hij zegt: “Ik heb hier werk. Als ik terug naar Marokko ga, beland ik weer in het naaiatelier. Dat verdiende heel slecht. Ik blijf hier, totdat ik door de Belgische regering word teruggestuurd.” Deze respondent, Mustafa en Marik zijn door deze doelverschuiving in plaats van investeringmigranten verblijfsmigranten geworden, wat betekent dat zij andere kapitaal soorten nodig hebben om succesvol te zijn.

Volgens van Van Nieuwenhuyze (2007) vindt er vaak zelfs een typisch traject van doelverschuiving plaats: de Senegalese irreguliere migranten die zij onderzocht wilden bijna allemaal aanvankelijk terugkeren naar het herkomstland, maar na verloop van tijd zijn zij zich gaan richten op het bemachtigen van een legale verblijfsstatus. Niet bij iedereen is echter sprake van dergelijk eenrichtingsverkeer. Sommige mensen blijven in een fase zitten en andere gaan zelfs ‘achteruit’ (Van Nieuwenhuyze 2007).

Uit ons onderzoek blijkt dat het ook voorkomt dat iemand na een doelverschuiving juist wel in staat is om zijn nieuwe doel te realiseren. Zo probeerde Jean aanvankelijk via de asielpcedure zijn verblijf te legaliseren, maar stopte hij hier na zijn tweede afwijzing bewust mee om zich te richten op zijn vrijwilligerswerk. Hij is daardoor van een gefrustreerde niet-succesvolle legalisatiemigrant een succesvolle verblijfsmigrant geworden. Wat in dit verband vooral van belang is, is de wetenschap dat wanneer het doel verandert, de benodigde strategieën ook veranderen (vgl. Van Nieuwenhuyze 2007) en daarmee de vereiste kapitaal soort om het doel te bereiken.

6. Conclusie

We hebben drie verschillende wegen onderscheiden die leiden tot positieverbetering voor irreguliere migranten, waarbij het niet zo hoeft te zijn dat een migrant altijd hetzelfde pad blijft volgen: er is gedurende het verblijf in het gastland soms sprake van doelverschuiving. De mate waarin irreguliere migranten erin slagen om een van deze wegen succesvol te bewandelen, blijkt af te hangen van de mate waarin zij beschikken over de *juiste* (combinatie van) kapitaal soorten die benodigd zijn om hun specifieke doel te realiseren. De bevinding dat specifieke kapitaal soorten van belang zijn voor specifieke doelen wordt gevalideerd door het gegeven dat voor degenen die hun doelen niet bereiken meestal niet geldt dat ze helemaal geen hulpbronnen hebben. Zij be-

schikken echter niet over de juiste vormen of combinaties van kapitaal die benodigd zijn om hun specifieke doel te realiseren.

Onze bevindingen zijn om diverse redenen van belang. Zo bieden zij inzicht in de vraag hoe het komt dat sommige irreguliere migranten erin slagen hun positie te verbeteren en anderen niet. De rol die diverse kapitaalsoorten hierbij spelen werd in ander onderzoek al belicht (zie bijv. Chavez 1992; Cranford 2005; Engbersen 2001; Gryzmala-Kazłowska 2005; Hagan 1998; Mahler 1995; Massey e.a. 1994; Staring 2001), maar het bleef nog onduidelijk wanneer welke kapitaalsoort doorslaggevend is. Door enkele achterliggende mechanismen bloot te leggen, laten wij zien hoe het belang van kapitaalsoorten afhankelijk is van de gestelde doelen.

Toekomstig onderzoek naar irreguliere migranten is nodig voor het verder ontwikkelen van het inzicht in dergelijke mechanismen. Dit blijkt al uit de door ons beschreven diversiteit in onderzoeksuitkomsten, en ook de bevindingen uit dit onderzoek onderstrepen deze noodzaak. Zo blijkt het door Gryzmala-Kazłowska (2005) gesignaleerde afnemende belang van sociaal kapitaal onder Poolse irreguliere migranten in België niet direct van toepassing op de door ons onderzochte groepen. Met name voor verblijfsmigrant, maar ook voor de andere typen migranten bleek sociaal kapitaal in bepaalde omstandigheden nog steeds een belangrijke rol te spelen. Het toegenomen belang van cultureel kapitaal, in de zin van het spreken van talen, dat zij daarnaast signaleerde, bleek geen factor van belang voor de meeste van onze respondenten, behalve voor legalisatiemigrant die zich begeven op de Belgische huwelijksmarkt. In tegenstelling tot wat in onderzoek tot dusver naar voren is gekomen, bleek bovendien dat een andere vorm van cultureel kapitaal, namelijk beroepscompetenties, wel van groot belang is voor investeringsmigrant. En tot slot vonden we geen aanwijzingen voor uitbuiting of andere negatieve kanten van sociaal kapitaal, zoals wel het geval was in het werk van Cranford (2005) en Mahler (1995).

Deze discrepanties in uitkomsten van verschillende studies onderstrepen de noodzaak van het analyseren van de mechanismen die maken dat de ene kapitaalsoort relevant is in de ene context en een andere kapitaalsoort in de andere. Ons onderzoek is hiertoe slechts een eerste aanzet en laat daarom ook nog veel vragen onbeantwoord. Naast een onderscheid in doelen zou het bijvoorbeeld interessant zijn om verschillende beleidscontexten of economische contexten te onderscheiden, naast het toch al steeds gangbaarder geworden vergelijken van etnische groepen.

Duidelijk is dat verdere theoretische inzichten niet gebaat zijn bij de vraag welke kapitaalsoort in het algemeen het meest van belang is voor irreguliere migranten – belangrijker is de vraag in welke contexten welke kapitaalsoort doorslaggevend is. Irreguliere migranten vormen immers geen homogene groep.

Vanwege hun diversiteit in aspiraties bewegen zij zich binnen verschillende 'velden', met elk hun eigen sociale structuur en dominante kapitaalsoort.

Ten slotte maakt ons onderzoek duidelijk dat irreguliere migranten positieverbetering niet louter in economische zin beschouwen. Men kan dan ook niet eenvoudigweg een 'objectieve maat' als inkomen gebruiken om te bepalen of iemand zijn of haar positie al dan niet heeft verbeterd, zoals in ander onderzoek soms wordt gedaan (zie bijvoorbeeld Powers & Seltzer 1998; Tienda & Singer 1995). Zo zagen we dat legalisatiemigranten vaak doelbewust weinig werken omdat dit de kans op het verwerven van een status vermindert. Zonder inzicht in de nagestreefde doelen zou men geneigd zijn sommige irreguliere migranten als 'hulpelozen' of 'slachtoffers' (Deville 2006, 133) te bestempen terwijl zij hun migratie zelf als succes typeren. Onderzoek naar positieverbetering onder irreguliere migranten dient daarom aandacht te schenken aan deze diversiteit in doelen.

NOTEN

1. De auteurs zijn veel dank verschuldigd aan Willem de Koster en drie anonieme referenten voor hun kritisch commentaar op eerdere versies van dit artikel.
2. Welke term men het beste kan gebruiken om deze groep te duiden is al sinds jaar en dag onderwerp van discussie. In de internationale sociaal-wetenschappelijke literatuur is de term 'irregular migrants' de laatste jaren maatstaf geworden. In dit artikel gebruiken wij daarom de Nederlandse vertaling van deze term. Onder deze noemer scharen wij primair personen die onwettig in België verblijven. Omdat wij ons er echter van bewust zijn dat het onderscheid tussen wettig en onwettig niet altijd even duidelijk is, en perioden van wettig en onwettig verblijf elkaar kunnen afwisselen, zullen wij nader expliciteren wie wij precies bedoelen wanneer we het hebben over irreguliere migranten. Sommige wetenschappers beschouwen uitgeprocedeerde asielzoekers die nog in beroep zijn bij de Raad van State – een groep die officieus wordt gedoopt en die in beperkte mate beroep kan doen op sociale voorzieningen – niet als irreguliere migranten. In dit artikel doen wij dit echter wel, omdat hun verblijf formeel onwettig is en zij zich gezien hun beperkte burgerrechten voor hetzelfde type problemen gesteld zien als andere personen zonder wettig verblijf. Daarnaast is er in toenemende mate sprake van migranten die geen visum hoeven aan te vragen om naar Europa te reizen. Zij wisselen perioden van wettig en onwettig verblijf af. Zij migreren vaak met het doel illegale arbeid in de westerse landen te verrichten, en uit eerder onderzoek is bekend dat velen van hen gedurende lange perioden onwettig verblijven. De aard van de situatie waar zij zich in bevinden en het hiermee gepaard gaande gebrek aan burgerschapsrechten is, ondanks het feit dat ze soms gedurende korte perioden wettig verblijven, dezelfde als die van alle andere personen zonder wettig verblijf. Daarom rekenen wij ook dergelijke groepen migranten tot de groep irreguliere migranten. De term irreguliere migranten is dus een overkoepelend begrip, en kent een iets bredere definitie dan de term mensen zonder wettig verblijf, omdat het ook uitgeprocedeerde asielzoekers en onwettige arbeidsmigranten omvat.
3. Cranford (2005) laat zien dat soms zelfs in familienetwerken sprake is van uitbuiting.

4. Mensen wier asielaanvraag is afgewezen hebben de mogelijkheid om tegen deze beslissing in beroep te gaan bij de Raad van State. Formeel gezien behoort dit beroep niet meer tot de procedure waardoor deze mensen in afwachting van een beslissing illegaal in België verblijven. Deze mensen ontvangen in de praktijk echter zelden een uitwijzingsbevel waardoor zij officieus gedoogd lijken te worden. Bovendien kunnen zij sociale bijstand ontvangen. Sinds 2001 mag deze bijstand echter niet langer financieel van aard zijn. Om in de praktijk de bijstand te verkrijgen moet men naar speciale welzijnscentra, of asielcentra waar voedsel en onderdak wordt aangeboden.
5. Sinds 2004 hebben zij formeel enkel recht op materiele steun in een federaal asielcentrum, maar zij kunnen wel naar de arbeidsrechter stappen om financiële steun te eisen. Ook al hebben zij volgens de wet geen recht op financiële steun, toch wordt het OCMW vaak veroordeeld om toch financiële steun te geven (Van Meeteren e.a. 2007).
6. Deze onderrepresentatie van vrouwen in dit onderzoek lijkt op het eerste gezicht groter dan zij naar verwachting is. Meer dan tachtig procent van de irreguliere migranten die door de politie worden aangehouden is namelijk man (Van Meeteren e.a. 2007). Nadere analyse van deze statistieken leert ons dat het percentage mannen onder Marokkanen en Turken zelfs nog hoger ligt dan het gemiddelde, met 96% respectievelijk 91%, waarmee de man-vrouw verdeling in de door ons afgenomen interviews niet veel afwijkt van de verdeling in het aantal aangehouden irreguliere migranten in België, voor zover dit dezelfde nationaliteitsgroepen betreft.
7. Alle gebruikte namen van respondenten zijn fictief. De gebruikte namen corresponderen met de volgende respondentnummers: Abdul (r. 61), Alex (r.41), Ali (r. 90), Ahmet (r. 93), Fatih (r. 7), Göksel (r. 102), Hakan (r. 116), Halil (r. 103), Illiass (r. 78), Jamal (r. 73), Jean (r. 44), Karim (r.62), Marik (r. 81), Mohammed (r. 77), Monana (r. 46), Murat (r.110), Musa (r. 95), Mustafa (r. 15), Nazim (r. 4), Serge (r. 45), Tarik (r. 63), Yanis (r. 42), Yilmaz (r. 7).
8. De procedures voor gezinshereniging zijn dusdanig helder en eenduidig dat men op voorhand met vrij grote zekerheid kan weten of men gerechtigd is tot een legaal verblijf of niet.
9. Voor onderdanen van landen in Centraal en Oost-Europa die een toetredingsakkoord hebben gesloten met de EU (zogenaamde PECO landen), waaronder Bulgarije, is het mogelijk om zich te vestigen als zelfstandige en zo het verblijf te legaliseren. Volgens Paspalanova (2006) is het echter voor Bulgaren zo goed als onmogelijk om dit te realiseren: "this way of regularization is not chosen by many, since the procedure is complicated, it requires a lot of paper work in both the country of origin and in Belgium" (p. 249). Zij schrijft dat de meeste Bulgaren liever de toekomstige toetreding tot de EU afwachten dan zich nu al te vestigen als zelfstandige. Hoewel dit dus een manier is voor Bulgaren om hun verblijf te legaliseren wordt hier blijkbaar weinig gebruik van gemaakt. In ons onderzoek troffen wij ook geen enkele respondent die hiermee bezig was.

BIBLIOGRAFIE

- Adam, I., N. Ben Mohammed, B. Kagné, M. Martiniello M. & A. Rea (2002), *Histoires sans-papiers*. Bruxelles Editions Vista.
- Anheier, H.K., J. Gerhards & F.P. Romo (1995), Forms of Capital and Social Structure in Cultural Fields: Examining Bourdieu's Social Topography, *The American Journal of Sociology*, 100(4), 859-903.
- Berx, V. (2007), België wordt Babel, *De orde van de dag (themanummer 'de dilemma's van het asielbeleid')*, 37, 7-13.

- Bourdieu, P. (1986), The forms of capital, in J.G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood.
- Bourdieu, P. (1989), Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal, pp. 120-141 in P. Bourdieu (ed.), *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, Amsterdam: Van Genneep.
- Burgers, J. & G. Engbersen (1999), *De ongekende stad 1. Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Amsterdam: Boom.
- Chavez, L. (1998), *Shadowed Lives. Undocumented Immigrants in American Society*. Second edition. Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers.
- Colombo, A.D (2007), "They call me a housekeeper, but I do everything". Who are domestic workers today and what do they do?, *Journal of modern Italian Studies*, 12(2), 207-237.
- Cranford, C.J. (2005), Networks of Exploitation: Immigrant Labor and the Restructuring of the Los Angeles Janitorial Industry, *Social Problems*, 52(3), 379-397.
- Devillé, A. (2006), De onzichtbare rechteloze klasse. De leef- en belevingswereld van mensen zonder wettig verblijf in Vlaanderen en Brussel, *Tijdschrift voor Sociologie*, 27(2), 131-156.
- Dominguez, S. & C. Watkins (2003), Creating Networks for Survival and Mobility: Social Capital Among African-American and Latin-American Low-Income Mothers, *Social Problems*, 50(1), 111-135.
- Engbersen, G., J. Van der Leun, R. Staring & J. Kehla (1999), *De ongekende stad 2. Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen*. Amsterdam: Boom.
- Engbersen, G. (2001), The unanticipated consequences of panopticon Europe: residence strategies of illegal immigrants, pp. 222-246 in V. Guiraudon & C. Joppke (eds.), *Controlling a New Migration World*. London: Routledge.
- Engbersen, G., R. Staring, J. Van der Leun, J. De Boom, P. Van der Heijden & M. Cruijff (2002), *Illegale vreemdelingen in Nederland. Omvang, overkomst, verblijf en uitzetting*. Rotterdam: RISBO.
- Engbersen, G., M. Van San & A. Leerkes (2006), A Room with a View. Illegal Immigrants in the Legal Capital of the World, *Ethnography*, 7(2), 205-238.
- Granovetter, M. (1973), The strength of weak ties, *American Journal of Sociology*, 78, 1360-1380.
- Gryzmala-Kazłowska, A. (2005), From Ethnic Cooperation to In-Group Competition: Undocumented Polish Workers in Brussels, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(4), 675-697.
- Hagan, J.M. (1998), Social Networks, Gender, and Immigrant Incorporation: Resources and Constraints, *American Sociological Review*, 63(1), 55-67.
- Houtman, D. (1994), *Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid. Oordelen over de rechten en plichten van werklozen*. Amsterdam: Boom.
- Komter, A. (2004), *Solidarity and the gift*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kalir, B. (2006), *Christian Aliens in the Jewish State: undocumented migrants from Latin-America striving for practical national belonging in Israel*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Lebaron, F. (2003), Pierre Bourdieu: Economic models against economism, *Theory and Society*, 32, 551-565.
- Leerkes, A., M. Van San, G. Engbersen, M. Cruijff & P. Van der Heijden (2004), *Wijken voor illegalen. Over ruimtelijke spreiding, huisvesting en leefbaarheid*. Den Haag: Sdu.
- Leman, J. (1997), Undocumented migrants in Brussels: Diversity and the anthropology of illegality, *New Community*, 23(1), 25-41.
- Lyon, D. (2006), The Organization of Care Work in Italy: Gender and Migrant Labor in the New Economy, *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 13(1), 207-224.

- Mahler, S.J. (1995), *American dreaming: Immigrant Life on the Margins*. Princeton: Princeton University Press.
- Massey, D.S., L. Goldring & J. Durand (1994), Continuities in Transnational Migration: An Analysis of Nineteen Mexican Communities, *The American Journal of Sociology*, 99(6), 1492-1533.
- Massey, D.S., A. Kouaouci & J. Arango (2005), *Worlds in motion. Understanding international migration at the end of the millennium*. Oxford: Oxford University Press.
- Paspalanova, M. (2005), Migranten zonder papieren in Brussel, in: Swyngedouw, M., P. Delwit & A. Rea (eds.), *Culturele diversiteit en samenleven in Brussel en België*. Leuven: Acco.
- Paspalanova, M. (2006), *Undocumented and legal Eastern European immigrants in Brussels*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.
- Piore, M.J. (1979), *Birds of passage*. New York: Cambridge University Press.
- Portes, A. (1998), Social Capital: Its origins and Applications in Modern Sociology, *Annual Review of Sociology*, 24, 1-24.
- Portes, A. (2000), The Two Meanings of Social Capital, *Sociological Forum*, 15(1), 1-12.
- Powers, M.G. & W. Seltzer (1998), Occupational status and Mobility among undocumented immigrants by gender, *International Migration Review*, 32(1), 21-55.
- Smith, S.S. (2005), "Don't put my name on it": Social capital Activation and Job-Finding Assistance among the Black Urban Poor, *American Journal of Sociology*, 111(1), 1-57.
- Staring, R. (2001) *Reizen onder regie. Het migratieproces van illegale Turken in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Svendsen, G.L.H. & G.T. Svendsen (2003), On the Wealth of Nations: Bourdieueconomics and Social Capital. *Theory and Society*, 32(5/6, Special Issue on The Sociology of Symbolic Power: A Special Issue in Memory of Pierre Bourdieu), 607-631.
- Tienda, M. & A. Singer (1995), Wage Mobility of Undocumented Workers in the United States. *International Migration Review*, 29(1), 112-138.
- Tilly, C. (1990), Transplanted Networks, pp. 79-95 in V. Yans-McLaughlin (ed.), *Immigration Reconsidered: History, Sociology, and Politics*, New York: Oxford University Press.
- Van der Leun, J. (2004), Lokale solidariteit met illegale migranten, pp. 73-95 in H. Entzinger & J. v.d.Meer (eds.), *Grenzeloze solidariteit. Naar een migratiebestendige verzorgingsstaat*. Amsterdam: De Balie.
- Van der Leun, J. & R. Kloosterman (1999), Loopbanen onder het legale plafond. De arbeidsmarktpositie van illegale migranten in Rotterdam, pp. 118-160 in J. Burgers & G. Engbersen (Eds.), *De ongekende stad 1. Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Amsterdam: Boom.
- Van der Leun, J. & R. Kloosterman (2006), Going Underground: Immigration Policy Changes and Shifts in Modes of Provision of Undocumented Immigrants in the Netherlands, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 97(1), 59-68.
- Van Meeteren, M., M. Van San & G. Engbersen (2007), *Irreguliere migranten in België. Inbedding, uitsluiting en criminaliteit*. Rotterdam: Risbo.
- Van Nieuwenhuyze, I. (2007), *Getting by in Europe's Urban Labour Markets: The Case of Senegambian Migrants in Antwerp and Barcelona*. London: King's College, University of London.